

A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben*

1. Bevezető: a szövegszerűtlenség fogalmáról

Egy nyelvi alakulatot általában többféle benyomás alapján ítélünk szövegnek. A szövegek szövegségének sajátosságait a szakirodalom néhány tudományosan megalapozott rendszere mentén kimerítően felsorakoztathatjuk. A szövegség, a szövegszerűség, a szövegértékűség jellegzetességeit többféle szempontrendszer követve megragadhatjuk: a szöveg meghatározások kitételei alapján; a szöveg teljességére és a szövegösszefüggés síkjaira összepontosítva; a kommunikációs funkció jellemzése által. Ugyanezek a rendszerek arra is módot adnak, hogy egy nem (proto)tipikus szövegnek is rá tudjunk mutatni azokra a tulajdonságaira, amelyek éppen szövegszerűtlenségét eredményezik.

Szövegszerűtlenségről, a szövegjelleg sérüléséről általában véve akkor beszélhetünk, ha a szöveg megformáltsága egy vagy több szempontból/síkon nem kielégítően vagy egyáltalán nem felel meg a szövegséggel szembeni feltételek valamelyikének. Az „általában véve” azért lényeges körülmény, mert a „nem szövegszerű szöveg” és az (egyáltalán) „nem szöveg” jelensége között nem húzható éles határvonal. A szöveget ugyanis kommunikációs funkciója teszi szöveggé, ha pedig egy szövegszerűségfeltételeknek meg nem felelő nyelvi alakulathoz funkciót tudunk rendelni, a szövegszerűség megítélése máris inogni kezd. Ezeket az érveket egybevetve a kommunikációs helyzetbeli funkciójuknak elegendő tevő, ugyanakkor a szövegség kritériumait nem maradéktalanul kielégítő nyelvi alakulatokat *szövegszerűtlen szövegek*-nek vagy — a nemzetközi terminológiát követve — *deviáló szövegek*-nek nevezem, amelyek *szövegjelleg*-beli hiányosságaik miatt *elhajlások*-nak tekinthetők.

Az egyes szöveg megközelítések — attól függően, hogy milyen sajátosságokat neveznek meg a szövegség kritériumaiként, illetve hogyan definiálják a szöveg fogalmát — eltérő módon és/vagy mértékben kínálnak apparátust ahhoz,

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

hogy a nem tipikus szövegek jellegzetességeit kellő tudományos aprólékossággal írassuk le általuk.

Ahhoz, hogy felvázolhassuk a nem tipikus szövegek jellemzéséhez megfelelő elméleti keretet, szempont- és kategóriarendszert, célszerű áttekinteni azokat a szövegmegközelítéseket, amelyek a szöveg tudományos meghatározásához és a szövegszerűség kritériumainak jellemzéséhez sikeresen hozzájárultak. Egyetlen tanulmány keretében nem lehetséges tüzetes értékelő áttekintést adni ezekről az irányzatokról, de azt az elméleti keretet és azt a célravezető szemléletmódot megmutatni talán igen, amely ideális alapot jelent a nem tipikus szövegek megközelítésében. Sőt a szövegekkel való tudományos foglalkozás utóbbi néhány eredményes évtizedét látva talán éppen időszerűnek is mondható, hogy a szövegvizsgálat keretét kitágítsuk az olyan szövegszerű nyelvi képződményekre is, amelyek valamilyen szempontból (azaz valamely szövegdefiníció valamely szempontját tekintve) nem tekinthetők maradéktalanul szövegnek. Távlatibb feladatként tekinthetünk a nem szövegszerű szövegeknek akár tipologizáló törekvésű rendszerszerű vizsgálatára is.

Ez a terület nem érintetlen: a szöveg meghatározására, leírására született szövegtani munkák némelyike érinti a tipikustól eltérő (nem egészen szövegszerű) szövegek témáját. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA például Leiró magyar szövegtanában (1999) azzal is segíti a szöveg jelenségének definitív feldolgozását, hogy olyan nyelvi alakulatokat is bemutat (ellenpéldákként), amelyek a szövegség kritériumai közül valamelyiknek egyáltalán nem vagy nem kielégítően tesznek eleget. A szerző mindezt nem tipologizáló szándékkal teszi, felsorolása mégis hasznos a rendszerező szándékú megközelítés számára is: a szövegértékűségükben nem kifogástalan nyelvi képződmények elnevezései többnyire utalnak arra a hiányosságra, amely szövegjellegük sérülését okozza. Az *antiszöveg* ugyan formáját tekintve szöveg látszatát kelti, a jelentés síkján ez nem mondható el róla (a szerző ezt a devianciát egy értelmetlen gyermekmondókával illusztrálja); az *effektus-szöveg* meghatározó jegyei alapján „gondolatközlő artikulációt imitáló szöveg”, melyben a hangsor érzelmet igen, de jelentést nem fejez ki (ez jellemzi Weöres Sándor példaként idézett hangverseit is). Az *álszöveg* látszólag több szempontból eleget tesz a szövegekkel szembeni elvárásoknak (jelentéses szavak alkotják, szövegszerű szerkezete van), azonban — gyakran az alkotó mentális sérülésének következtében — az értelmi folytonosság és egység nem jön létre (irodalmi példaként említhetők József Attila pszichoanalitikusának szánt írásai). A szöveg értelmi egysége és összefüggősége kapcsán a szerző külön figyelmet szentel a lezárttság kérdésének: ebbéli hiányosság jellemzi a *töredékes szöveg*-et (ezt a típust szintén egy József Attilától származó befejezetlen sorpár illusztrálja). A grammatikai összefüggőség tudatos megsértése eredményezi az *agrammatikus szöveg*-et: a szövegalkotásnak ez a módja elég jellemző a modern irodalomra (a szerző példája egy Borbély Szilárd-vers). SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a fentiekben

kívül több olyan jelenségre ráirányítja a figyelmet, amely fontos lehet egy általános szövegdefiníció szempontjából, például terjedelmi és elhatárolásra vonatkozó kérdésekre: ezek az atipikus szövegjelenségek jellemzésében első megközelítésben kevésbé tűnnek relevánsnak, bár a tipologizáló szövegkutatás számára értékesek lehetnek (1999: 39–43).

2. Kiindulópont: a szöveg mint komplex jel

Az itt említett „elhajlások” rövid jellemzéséből kiderül, hogy voltaképpen a szöveg mint nyelvi jel komplexitása felelős azért, hogy a szövegszerűtlenség ennyiféle megnyilvánulásának lehetünk tanúi. Ha ugyanis azoknak a nyelvi és nem nyelvi körülményeknek, amelyek egy nyelvi alakulatot szöveggé tesznek, csak egyike is rendellenes arcot mutat, a szövegjelleg megsérül.

A szövegszerűtlenség típusainak rendszerezése olyan elméleti háttérrel kíván, amely egységes összefüggés-hálózatban képes tekinteni a szövegre mint a legkomplexebb nyelvi jelre.

2.1. A szöveg meghatározás két alapvető szemléletéről

KOCSÁNY PIROSKA nagyhatású szövegtani írásaiban több ízben kifejtette, hogy a szöveggel kapcsolatban (ahogyan több más nyelvi szinttel kapcsolatban is) definícióról a sokszor igen eltérő szemléletű megközelítések és a szöveg sokszínű természete miatt nem beszélhetünk, legfeljebb meghatározó, domináns tulajdonságairól (lásd pl. 1992). Ezt a véleményt kétségtelenül támogatja a szöveg meghatározásainak igen nagy száma. KOCSÁNY PIROSKA nézete, valamint a definíció törekvések mellett is szólnak érvek, jelen téma szempontjából azonban nem mérvadó, hogy definitív vagy domináns sajátosságokkal jellemezzük-e a szöveg jelenségét, én magam a szöveg fogalmának meghatározásaira definícióként tekintek.

Első lépésként érdemes tehát a szöveg fogalmának meghatározásaiból kiindulni, hiszen a definitívnek vélt szövegsajátosságok láttatják az egyes megközelítések szemléletét, elméleti alapállását is. Külön kötet kiadását tenné szükségesé, ha a szövegdefiníciók felsorolásában a teljességre törekednénk, célszerű tehát a szövegtudományban leghatásosabb irányzatok szövegfelfogását alapul venni, ezek közül is elsősorban azokat, amelyek a szöveget nem mint egységes egészet ragadják meg, hanem összetett jelenségnek tartják. A szövegre mint funkcionális egységre tekint DEME LÁSZLÓ, akinek kommunikációközpontú szöveg meghatározását okkal idézi majd minden áttekintő szövegtani munka: a „szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét felkeltse” (1979: 59). Ennek a szöveg meghatározásnak minden egyes mozzanata a szövegre mint egészre vonatkozik: ha

ezek valamelyike sérül, nem elhajlásról, azaz nem „nem tipikus” szövegről beszélhetünk, hanem arról, hogy az adott nyelvi képződmény nem (azaz egyáltalán nem) szöveg. Jelen tanulmány szempontjából DEME LÁSZLÓ szövegdefiníciója mellé sorakoztathatók azok az egyébként magalapozott és hatásos szöveg meghatározások, amelyek a szöveget mint működést, illetve mint a befogadóra irányuló cselekvést közelítik meg. Ez a dinamikus szemléletmód leginkább a beszédaktus-elméletben és az ebben gyökerező felfogásokban, például KALLMEYERÉben jelenik meg, aki szerint a szöveg „a beszédaktusokban megjelenő nyelv” (1974: 24). Szemezgethetnénk még jócskán azokban a szövegfelfogásokban, amelyek a szöveget a használat talaján közelítik meg, azonban számunkra ezúttal éppen a szöveg nyelvi megformáltságának különböző vetületeire összpontosító szövegfelfogások hasznosak, tudván természetesen, hogy e két „véglet” nem választható külön.

Ha tehát olyan — akár hazai, akár nemzetközi — szövegfelfogásból indulunk ki, amely a szöveg meghatározásában gondot fordít a szöveg komplexitására (is), és ennek folytán a megformáltság egyes síkjait mint definitív tényezőket emeli ki, akkor ezek viszonyítási pontokként állnak rendelkezésünkre, amikor szövegjellegükben deviáló nyelvi képződmények rendellenességeit szeretnénk differenciáltan jellemezni. A nyelvészeti (főleg a konstrukcionális) alapú szöveg-megközelítésekre alapvetően jellemző, hogy a szövegek felépítésére, grammatikai, szemantikai megformáltságára összpontosítanak. E szövegtani irányzatok jó része nagyjából azonos fogalomrendszerben gondolkodik, egyik-másik fogalom eltérő értelmű használata azonban jelzi szemléletbeli különbözőségüket.¹

A szövegek komplex megközelítésére (ezáltal komplexitásukra tekintettel lévő reprezentálásukra is) ható elméletek közül egyet emelek ki: nincs olyan századvégi szövegtani irányzat, amelyre ne hatott volna DE BEAUGRANDE és DRESSLER kognitív irányba mutató szemlélete (1981). Elméletük a 60-as évektől kezdve kialakuló, egymás mellett és egymás ellen ható szövegfelfogások tanulságának nevezhető. Egyik oldalon a strukturalista és generatív mondattanban gyökerező szöveg szemlélet, másik oldalon pedig az abszolút kommunikációközpontú irányzatok után elméletük fordulatot hozott a szövegfelfogásban: a statikus szövegfogalom dinamikussá vált, a szöveg fogalma nem csak az alkotási folyamat eredményét kezdte jelenteni, hanem magát az alkotási és a befogadási (azaz kognitív) folyamatot is. Ezzel összhangban minden megnyilatkozás szöveg, amely megfelel az általuk hét pontban ismertetett feltételeknek, azaz: kohezív; koherens; szándékolt; a hallgató által elfogadható; hírértéke van; az adott szituáció-

¹ Jelen tanulmány témája szempontjából túl messzire vezetne és talán nem is igazán szükséges az említett terminológiai bizonytalanságok bemutatása. Hasznos adalék lehet azonban ehhez az *Officina Textologica* sorozat 16. kötete, amely éppen az alapvető szövegtani fogalmak alkalmazásának szemléletfüggő sajátosságait járja körül (DOBÍ szerk. 2011).

hoz illeszkedik; illetve kapcsolatot teremt más szövegekkel, szövegtípusokkal, azaz megfelel az intertextualitás kritériumának.

Ezek a kritériumok előrevetítik a kommunikációs helyzet, ezáltal a pragmatikai vetület szerepének megerősödését a szövegleírásban. A 80-as évektől kezdve a legtöbb szövegdefiníció tartalmaz egy-egy pragmatikai aspektusú kitélt is. Ezek közül SZABÓ ZOLTÁN szemiotikai alapú meghatározását emelem ki, amelyben a szöveg komplexitása több definitív sajátosság révén kifejezésre jut: „a szöveg olyan egységes egészet (globális struktúrát) alkotó, szerves összetettségű, lezárt, elhatárolható, autonóm, nyelvi vagy nem nyelvi jel (jelsorozat, jelrendszer, szuperjel, komplex jel) és kommunikációs egység (közlemény), amelynek 1) összefüggő, koherens jelentésfolytonossága van, amelyet 2) különböző koherens, strukturális viszonyokban álló mondatsorozatok alkotnak, és 3) pragmatikai kontextusok (helyzetek, körülmények) határoznak meg” (1992: 202).

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kognitív szemlélet mindenképpen hasznára vált mind a hazai, mind a külföldi szövegtanoknak, lehetőségessé vált a szövegnek mint (szemantikai és grammatikai szerkezettel bíró) produktumnak és a szövegnek mint kognitív folyamatnak az egyidejű, azonos elméleti és módszertani keretben történő vizsgálata. Ez a szemléletmód ugyanakkor szükségessé teszi a szöveg komplex jelként való felfogását avégett, hogy a bizonyos szövegsajátosságokért felelős jelenségek explicit módon megragadhatók legyenek.

A legutóbbi időszak szöveg- és szövegtan-felfogásában a komplexitás több vetülete is jelen van. A szövegtanok reprezentálni kívánják a szöveg grammatikai, szemantikai és pragmatikai megformáltságát, a szövegösszefüggés különböző síkjait.

2.2. A szöveg mint komplex jel szemiotikai textológiai megközelítésben

A komplexitás a szöveg jeltermészetében legnyilvánvalóbban PETŐFI S. JÁNOS szemiotikai szövegfelfogásában jelenik meg. Különleges érzékenységgel és részletességgel közelít a szöveg jelenségéhez, ami a differenciálás magasabb fokát ígéri a szövegszerű és a nem szövegszerű nyelvi alakulatok leírásában is. A szemiotikai textológia — ahogyan PETŐFI nevezi saját elméleti keretét, hogy megkülönböztesse más hagyományos irányú szövegmegközelítésektől — a szövegek reprezentációjában a nyelvi megformáltság és az ábrázolt valóság párhuzamos leírását kívánja lehetővé tenni. A szemiotikai textológia egyik előzményeként számon tartott szövegstruktúra–világstruktúra elméletet értékelő BÓKAY ANTAL — részben az elmélet alkotóját, PETŐFIT idézve — lényeglátóan mutat rá PETŐFI szemléletének alapvető újítására: „empirikusan motivált logikai orientációjú elmélet, mely a szöveget mint komplex jelet írja le (intenzionális szemantikai leírással), illetve lehetséges extenzionális interpretációkat ad az intenzionálisan-szemantikusan leírt szövegekhez. Az extenzió és az intenzió carnapi értelmében — ahol az intenzió a nyelven belüli jelentésszerkezetet, az extenzió pedig a jelentéssel bíró nyelvi elemek világ-vonatkozását jelzi” (1979: 51).

PETŐFI az extenzionális jelentés modellálásával a szöveg befogadásának és -értelmezésének körülményeit is bevonja a tudományos vizsgálatba, ezáltal a szövegnek mint komplex jelnek a leírása átlépi a nyelvészet határát.

A teljesség kedvéért említést kell tenni a szemiotikai textológia közvetlen előzményének tartható modellről is: PETŐFI vehikulumstruktúra–relátumstruktúra-elméletéről, amely bizonyos értelemben pusztán elnevezésében különbözik a korábitól. A változtatás a befogadó közönség téves képzettársításai és az ezekből táplálkozó bírálatok miatt vált szükségessé: a szövegstruktúra–világstruktúra elnevezés sokakban azt a gondolatot ébresztette, hogy PETŐFI a világ reprezentálására törekszik, ez pedig — ilyen formában — számos ideológia táljáról okkal volt támadható. A *világ* helyébe a *relátum* lépett, amely a szöveg által jelölt valóság elnevezése; majd hogy a *szöveg* összetevő ne adjon alapot arra a feltételezésre, hogy az elmélet a szövegnek csupán a nyelvi megformáltságát kívánja modellálni, és nem tud mit kezdeni a multimediális jelenségekkel, ezt a *vehikulum* összetevő váltotta fel, amely a szövegnek általánosabb értelemben vett fizikai megnyilvánulását jelöli. Ehhez a felfogáshoz képest már pusztán terminológiai változtatás a *szemiotikai textológia* elnevezés, amely mind elnevezésként, mind pedig az általa jelölt diszciplínaként továbbra is változó fogadtatásra talált.

Anélkül, hogy igazságot akarnánk tenni az egyes vélemények között, láthatjuk, hogy PETŐFI komplexjel-értelmezése és a rá épülő szövegleíró modell a hagyományosnak nevezhető szövegtenokéhoz képest újabb szempontokat kínál a szövegek jellemzésében. Ez tükröződik szövegmeghatározásában is. A kommunikációs helyzet kiemelt fontossága miatt PETŐFI bevezeti a kommunikátum fogalmát: „alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációszituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációszituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstrukciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető)” (PETŐFI 1988: 224). E definíció domináns mozzanatai mentén haladva feltárhatók a szemiotikai szövegmegközelítés fő szempontjai a szövegek reprezentációjában.

Az alábbiakban röviden ismertetem a szövegnek mint szemiotikai értelemben vett komplex jelnek az összetevőit; ezután a komplexjel-összetevőkkel szoros összefüggésben a szövegjelleg meghatározó szövegösszefüggés-síkok jellemzőit PETŐFI felfogásában; ezzel együtt célszerű kitérni a szemiotikai textológiai keretben értelmezett kommunikációs folyamat jellemzőire, hogy a szövegjelleg sérülésének eseteiben rámutathassunk esetleges kognícióval kapcsolatos hiányosságokra. Ezt az áttekintést példák követik annak bemutatására, hogy mikép-

pen nyilvánulhat meg egy nyelvi alakulatban a szövegszerűség valamelyik feltételének a sérülése. Ezt a gondolatmenetet az a szándék hatja át, hogy tipológiai fogódzókat állapíthassunk meg a valamilyen szempontból deviáló szövegek reprezentálásához.

2.3. A szöveg mint komplex jel összetevőiről

A komplex jel összetevőinek bemutatása előtt szükséges röviden azonosulnunk azzal a szemlélettel, amellyel a szemiotikai szöveg a szöveghez, a kognícióhoz, a kommunikáció folyamatához viszonyul. PETŐFI egy 1996-os vázlatosan összegző írásában szövegrepresentációs elképzelésének nyolc jellemzőjét emelte ki:

1) „a lehetséges kommunikációs-szituációk, a lehetséges (uni- és multimediális) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimediális kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, sem valamely médiumhoz (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött;

2) a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkori befogadói (interpretátorai) interakciójának eredményeként kezeli;

3) sajátos komplexjel-összetevőket megkülönböztető kommunikátummodellel operál;

4) a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációformákat értelmez, amelyek között a kompozicionális organizáció (...) centrális helyet foglal el;

5) különféle kommunikátummegközelítés-módok és interpretációtípusok között tesz különbséget, a kommunikátummegközelítés-módok között jelentős szerepet szán a kreatív-produktív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak;

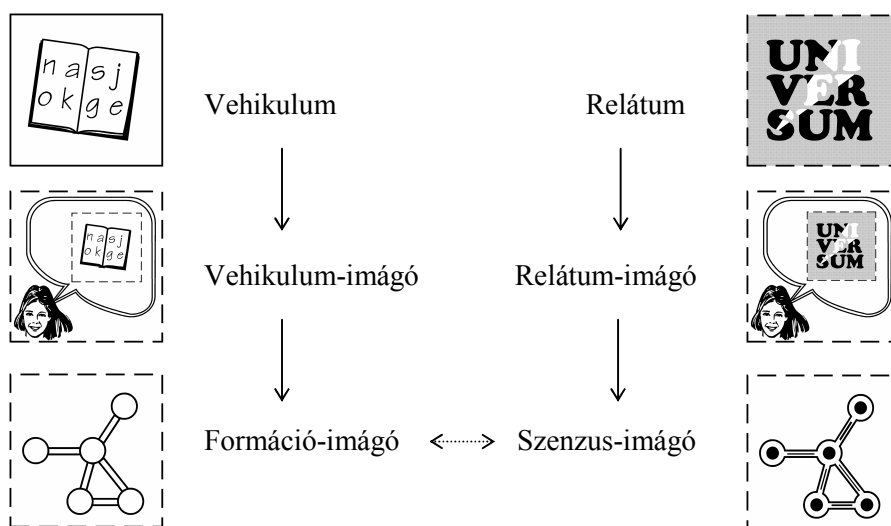
6) a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciósrendszerek) létrehozásainak különféle lehetőségeivel számol;

7) a bázisok és az interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különböző reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek;

8) (...) a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína” (PETŐFI 1996: 9).

A komplex jel fogalmának jel komponensét PETŐFI SAUSSURE-höz hasonlóan egy jelölő és egy jelölt viszonyaként értelmezi, a verbálisan megformált szöveg és az általa jelölt valóságos tényállás viszonyaként. PETŐFI jelelméletének újszerűsége leginkább az, hogy jelértelmezésébe a jel használóját is bevonja, mind a jelölő, mind pedig a jelölt összetevőt kognitív aspektusból közelíti meg. Ezáltal mindkettő szétválik egy objektívált (vagy objektíválható) és egy beszélő/hallgató által leképezett síkra.

PETŐFI elméletének újszerűsége — részben szándékoltan, részben szükség-szerűen — fogalomhasználatában is megmutatkozik: a jelölő összetevőnek PE-TŐFI elméletében a *szignifikáns* felel meg, a jelöltnek pedig a *szignifikátum*. Ennek a két síknak a felépítését szemléltető ábra már elméletének ikonjává vált:

Ahogy fentebb már a szemiotikai textológia tudományos előzményeiről szólva kiemeltem, PETŐFI a nyelvi megformáltság és a valóságvonatkozás párhuzamos reprezentálására törekszik, ehhez a szándékhoz idomul komplexjel-értelmezése, percepciómodellje, a kommunikációs folyamatról alkotott elképzelése is.

Vehikulum-nak (Ve) nevezi a befogadótól és a kommunikációs helyzet összes tényezőjétől független megjelenési formát, *relátum*-nak (Re) pedig az említettek-től szintén független valóságvonatkozást. Amint ezek bekerülnek a szövegalkotás vagy -befogadás folyamatába, a megjelenési formának is és a valóságvonatkozásnak is mentális leképeződéséről beszélhetünk: a *vehikulum-imagó*-ról (Ve-Im) és a *relátum-imagó*-ról (Re-Im). Ebben az összefüggésben tehát a vehikulum-imagó azt a mentális képet jelenti, amely az alkotóban és/vagy a befogadóban a nyelvi alakulat fizikai megjelenési formájáról létrejön; a relátum-imagó pedig a megjelenési formában feltehetően kifejezésre jutó tényállásnak a mentális képe, amelyet az alkotó létrehoz, és/vagy amely a befogadóban létrejön.

Kommentár: ha egy klasszikus felfogásban szövegnek tartható nyelvi képződményt tekintünk, akkor ebben az esetben:

- *vehikulum*: a szöveg tényleges megjelenési formája;
- *vehikulum-imagó*: az az (emlék)kép, amely a befogadóban él, amikor a szóban forgó szöveg megjelenési formájára visszagondol; a befogadó és a befogadási folyamat egyedi karakterétől függően térhet el a vehikulumtól;

– *relátum*: a valóságnak az a darabja, tényállása, tényállás-konfigurációja, amelyről az adott szöveg szól (én a továbbiakban az egyszerűség kedvéért tényállásnak nevezem, beleértve ebbe a komplexebb valóságvonatkozásokat is); legtalálóbban azt mondhatjuk, hogy maga a történet minden élő és élettelen kellékével együtt, függetlenül attól, hogy a szöveg befogadója ezt az aktuális kommunikációs és egyéb körülmények között miképpen dolgozza föl;

– *relátum-imágó*: a szöveg által feltehetőleg kifejezett valóságvonatkozás a befogadó feldolgozásában, az aktuális kommunikációs helyzet tényezőinek, a befogadó szociokultúrájának, előismereteinek, előfeltevéseinek stb. a függvényében. A valóságvonatkozás mentális lenyomatában eszerint a helyszínek, szereplők, tárgyak, viszonyok, hangulatok, mind-mind az egyéni percepcióhoz idomulnak.

Mindkét mentális képhez hozzárendelhető a természetüknek megfelelő felépítés: a vehikulum-imágóhoz a formális organizáció, azaz a *formáció-imágó* (Fo-Im); a relátum-imágóhoz pedig az az értelem, a *szenzus-imágó*² (Se-Im), amely a vehikulum-imágóval és a benne kifejezett (vagy kifejezhető) tényállás-konfigurációval (relátum-imágóval) kapcsolatba hozható.

Kommentár: a formáció-imágó a szöveg fizikai megnyilvánulását létrehozó formai egységeknek és átfogó formai sajátosságoknak az összességét jelenti; két síkon valósul meg:

– egyrészt fizikai síkon (mint például betűtípus, sorhosszúság, szedéstípus, sorköz, ritmus stb.), ezt nevezi PETŐFI *figurá*-nak;

– másrészt szemiotikai síkon (fonológia, morfoszintaxis, szintaxis stb.), ez a *notáció* elnevezést kapta.

A *szenzus-imágó* — a formációhoz igazodva — szintén két síkon nyilvánul meg:

– a *vehikulummal* (azaz a fizikai megjelenési formával) *kapcsolatba hozható értelem* az egyes lexémák értelméből és a morfoszintaktikai elemek viszonyjelentéseiből áll össze; ez az értelem tehát független mindenféle kontextuális hatástól, a kommunikáció körülményeitől és tényezőitől, beleértve magát a befogadót is;

– a *relátummal* (azaz a szövegben feltehetőleg kifejezésre jutó tényállással) *kapcsolatba hozható értelem* arra a tényállásra utal, amelyet az alkotó az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben kifejez, és/vagy amely a befogadóban az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben létrejön; ez tehát a befogadó egyéni percepciójának és interpretációjának az eredménye, ezért egyedi és egyszeri jelentése a szövegnek.

² PETŐFI ezt a két fogalmat néhány éve illesztette be a komplex jel modelljébe. Korábban a fizikai megnyilvánulás formációként, a hozzá rendelhető értelem pedig szenzusként szerepelt az összetevők sorában. Mivel a formai felépítést és az értelmet is a befogadó rendeli hozzá a szöveghez, ezek szükségszerűen a mentális síkhoz tartoznak.

A komplex jelként értelmezett szöveg szerveződésének itt bemutatott síkjai a szövegvizsgálat számára mint vizsgálati szempontok vehetők figyelembe, amelyekkel megragadhatók a szöveg mint szemiotikai értelemben vett kommunikátum jellemző sajátosságai. PETŐFI a szöveget jelösszetevőire bontva beszél ezek lineáris és hierarchikus szerveződéséről is: az előbbit textúrának, az utóbbit kompozíciónak nevezi. Ezek vizsgálatával azért nem foglalkozom behatóbban, mert ugyan a szöveg felépítése nagyon jól jellemezhető általuk, a szövegszerűtlenség vizsgálatában nem jelentenek ideális támpontot, mivel a lineáris és a hierarchikus szerveződés jellemzően a prototipikus szövegek sajátossága.

3. A deviáló szövegek leírásának apparátusáról

Első megközelítésben a nem tipikus szövegek jellemzésében hasonló szempontokból és kategóriákból érdemes kiindulni, mint a szövegértékűség leírásában. Két modellt veszek alapul az alábbiakban: a szöveg összefüggőségi síkjainak rendszerét, valamint a kommunikációs helyzet tényezőinek modelljét. A szöveggel kapcsolatos kognitív tevékenység szempontjából mindkét rendszer alapvető fontosságú. Mivel mindkettő a szöveg jellemzését célozza, szükségszerűen nem függetlenek egymástól.

3.1. A szövegösszefüggés-síkok a szemiotikai textológia keretében

A szövegség kritériumai között általában — szinte szövegfelfogástól függetlenül — szerepel a kommunikatív funkció szükségessége, a konstrukció síkján pedig a teljesség és az összefüggőség elvárása.

A kommunikatív funkció megléte vagy hiánya meghatározó lehet annak eldöntésében, hogy valamely nyelvi képződményt egyáltalán szövegnek tarthunk-e vagy sem.

A nyelvi megformálás teljességének, valamint a szövegösszefüggés bizonyos síkjainak jellemzésével a szövegszerűség minőségéről kaphatunk képet. Az egyes szövegtanok a szöveg teljességének jelenségét nem differenciálják, a szövegösszefüggés síkjait pedig többnyire ugyanazokkal a fogalmakkal nevezik meg, azonban (ahogyan erről a bevezetőben már szó volt) ezeknek a fogalmaknak a pontos meghatározásában, és abban, hogy milyen nyelvi és nem nyelvi eszközöket vélnek az egyes síkokhoz tartozóknak, adódnak eltérések.

Ezúttal a teljesség és a szövegösszefüggés jelenségét is a szemiotikai textológiai terminológia mentén ragadjuk meg: azért is, mert PETŐFI komplexjel-értelmezése hozzásegít ahhoz, hogy a szöveg összefüggésének síkjait — a szövegtanokban általánosan megszokott grammatikai, szemantikai és pragmatikai szempontokhoz képest — valamivel pontosabban határozhassuk meg, ezáltal pedig a tipikustól eltérő szövegjelenségek jellemzésére is tágabb keret kínálkozik.

PETŐFI a szöveg globális megközelítésekor különbséget tesz a szöveg megformáltságának, illetve a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációnak az összefüggése és teljessége között.

A szöveg összefüggését az egyes megközelítések a konnexitás, a kohézió és a koherencia elnevezéssel illetik. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a konnexitást a grammatikai, a kohéziót a szemantikai, a koherenciát pedig a pragmatikai utalások teremtik meg. PETŐFI e három fogalom jelentését a szemiotikai szövegleírás modelljéhez igazítja, és a szöveg által feltehetőleg ábrázolt valóság vonatkozásában bevezeti a konstringencia fogalmát is.

Ezeknek a fogalmaknak szemiotikai textológiai értelmezését, egymáshoz viszonyulásukat egy példára vonatkoztatva jól láthatjuk. Legyen ez a szöveg a következő híradás: *Tegnap délelőtt egy három főből álló fegyveres csoport kirabolta az egyik legnagyobb fővárosi bankot. Tizenkét túszt ejtettek, de az egyik pénztáros tudta értesíteni a rendőrséget. A rajtaütés során két ember megsérült, a bankrablónak a 27 milliós zsákmánnyal sikerült elmenekülniük.*

A konnexitás és a kohézió PETŐFI-féle értelmezésében a szöveg megformáltságának az összefüggése kerül előtérbe: ez a szöveg fizikai megjelenési formáját, ennek a közlőben és/vagy a befogadóban kialakult mentális képét, a formációt és a szöveg megjelenési formájával kapcsolatba hozható értelmet foglalja magában.

Konnexitás-on a fizikai megnyilvánulás mentális képének és a formációnak az összefüggése értendő, ez utóbbi magában foglalja a fizikai és a szemiotikai megformáltságot is.

Kommentár: Egy dominánsan verbális szöveg tehát abban az esetben konnex, ha az alábbi három kritériumnak megfelel:

- az a vizuális kép, amit a befogadó a mentális síkon megőriz (amelyre a szövegre visszagondolva emlékszik), összefüggő;
- fizikai megformáltsága — a betűtípus-használat, a sorok elrendezése (sorhosszúság, sorköz, a sorok ritmusa), a szedéstípus — folytonos és egységes;
- fonológiai, morfológiai és szintaktikailag jól formált, mondatalkotása és mondatfűzése a magyar nyelv grammatikai szabályainak megfelel.

E három feltételnek a példaszöveg eleget tesz, így konnexnek minősíthető.

PETŐFI a *kohézió* terminussal a vehikulummal kapcsolatba hozható értelem összefüggését jelöli.

Kommentár: PETŐFI kohézió fogalma az intenzionális jelentéssel hozható összefüggésbe. Azaz egy dominánsan verbális szöveg abban az esetben kohezív, ha az őt alkotó lexémák jelentéséből és a viszonyjelentésekből adódó jelentés összefüggő. Ebben a vonatkozásban azért fontos lexémákról beszélnünk, mert a vehikulummal kapcsolatba hozható értelem független mindenféle pragmatikai hatástól.

Az adott példaszöveg esetében a kohézió azáltal valósul meg, hogy — anélkül, hogy egy feltételezhetően ábrázolt valóságvonatkozást rendelnénk a szöveghez — összefüggő értelmet tulajdonítunk neki.

Egy szöveg *koherenciá*-ja az alkotó/befogadó ítéletalkotásán alapul. A szövegben ténylegesen, illetve az alkotó/befogadó által feltételezetten kifejezésre jutó

tényállás és a relátummal kapcsolatba hozható értelem viszonyának megítélését jelenti. Ebben fontos szerep jut az alkotó/befogadó ismeret- és hiedelemrendszerének. A koherencia fogalmának értelmezését a szöveg mint jel komplexitásának pragmatikai vonatkozásai meglehetősen bonyolulttá teszik. Ha a szöveg fizikai megjelenési formájához kapcsolható értelem és a befogadó háttérismeretei alapján létrehozható egy olyan relátummal (azaz a feltételezhetően kifejezésre jutó tényállással) kapcsolatba hozható értelem, amely az alkotó/befogadó által relátumként elfogadható tényállás mentális képével egybehangzónak tartható, akkor az adott szöveg koherens (PETŐFI 1988: 225).

Kommentár: A *szöveg fizikai megjelenési formájához kapcsolódó értelmet* a szövegben előforduló lexémák jelentései, valamint a mondaton belüli és a mondatok közötti viszonyjelentések alkotják. Arról a szövegértelmezésről van szó tehát, amely kizárólag a nyelvi síkra összpontosul, és független egy lehetséges valóságbeli leképezéstől; adott esetben egy elképzelt bankrablási szituációtól.

Ettől nem választható külön a *befogadó tudati tartaléka, hiedelemrendszere*, amely jelen esetben valószínűleg nem valóságos tapasztaláson alapul (hacsak nem azt az esetet vesszük, amikor is maguk a bankrablók percipiálják a példaszöveget), hanem leginkább filmekből, akciójelenetekből, híradásokból táplálkozik.

Az értelmező interpretáció folyamatában az előbbi modulok alapján a befogadó egyidejűleg két további műveletet végez:

– egyrészt a szöveg-összetevők lexikális jelentését aktuális jelentéssé alakítja, melynek során az egyes összetevőkhöz saját tapasztalatai síkján rendel valóság-vonatkozást;

– másrészt elképzeli azt, hogy hogyan zajlott le a *bankrablás a valóságban*, ezáltal létrejön a valóság-vonatkozás mentális leképezése. Ez a művelet egyedi motívumokat is tartalmaz az egyéni tudati háttér, érdeklődési területek, hiedelemrendszer alapján, amelyek valószínűleg nemek, életkorok, szociokultúrák szerint is eltérőek lehetnek.

Ha e két művelet eredményei megfeleltethetőek egymásnak, a szöveget koherensnek minősítjük.

PETŐFI az összefüggés negyedik síkjaként bevezeti a *konstringenciá-t*. A konstringencia egy szöveg valóság-vonatkozásának, pontosabban a valóság részét képező tényállásnak az összefüggőségét jelenti, függetlenül a nyelvi megformáltságtól.

Kommentár: A példaszöveg vonatkozásában magának a valóságos tényállás-konfigurációnak az összefüggőségéről beszélünk, ami teljesen független a nyelvi megformáltságtól, a fizikai megnyilvánulástól és az ezekhez rendelhető értelem-től. Ebben a vonatkozásban arról van szó, hogy a bankrablás folyamatában a forgatókönyv hibátlanul zajlik, azaz nem kerül be a cselekvéssorba a bankrablás forgatókönyvétől idegen mozzanat; a cselekvéssor elemei logikus rendben követik egymást.

PETŐFI — a másik három összefüggőség-típus feltételrendszerébe illesztve a konstringenciát — az egyes síkok viszonyát úgy jellemzi, hogy a koherenciának a konstringencia alapfeltétele, a konnexitásnak azonban nem, mivel egy szöveg grammatikai összefüggése közvetlenül nem feltételezi az ábrázolni kívánt tényállás-konfiguráció összefüggését is (1996: 18).

Egyik korábbi tanulmányomban röviden utaltam már arra, hogy a szövegösszefüggés síkjai közötti kapcsolatokat valószínűleg érdemes kissé jobban differenciálni (DOBI 2011). Egyes elhajlások ugyanis (például bizonyos típusú afáziás betegek szövegei, de a kisgyermek szövegalkotása is) azt igazolják, hogy a konstringencia és a kohézió viszonya fordított irányban is helytálló, azaz a konnexitás sem alapfeltétele a konstringenciának, ami egyszerűen fogalmazva azt jelenti, hogy egy összefüggő és jól formált tényállás-konfigurációt leíró szövegnek nem kell feltétlenül konnexnek (azaz szerkezeti, grammatikai megformált-ságában hiánytalanul összefüggőnek) lennie.

Véleményem szerint az összefüggőségi síkok feltételrendszerének tudományos megközelítése még több differenciálási lehetőséget rejt magában. A deviáló szövegek tipológiai szándékú megközelítésében nemcsak érdemes, de szükséges is további erre irányuló kutatásokat végezni.

3.2. A szövegösszefüggés vizsgálatának szerepe a szövegszerűtlenség jellemzésében

A szöveg összefüggősége egy jól definiálható nyelvi és nem nyelvi eszköztár révén jön létre. Ezek az eszközök meghatározó jegyeik alapján kategóriákat alkotnak aszerint, hogy a szöveg mely síkján töltenek be utaló vagy más jellegű összekapcsoló szerepet: grammatikaiak, szemantikaiak vagy pragmatikaiak-e. PETŐFI elmélete alapján e három kategórián kívül a valóságvonatkozás mentális síkjáról is beszélhetünk, amelynek jelenségei nem alkotnak az előző hárommal homogén rendszert: voltaképpen az emberi elme működését tükrözik.

Ahogy erről már fentebb szó esett: ha a szövegösszefüggés eszközeinek alkalmazása valamilyen értelemben rendellenes, ez a szövegértékűség/a szövegjelleg sérülését eredményezi, elhajló, más néven deviáló szövegeket hozva létre.

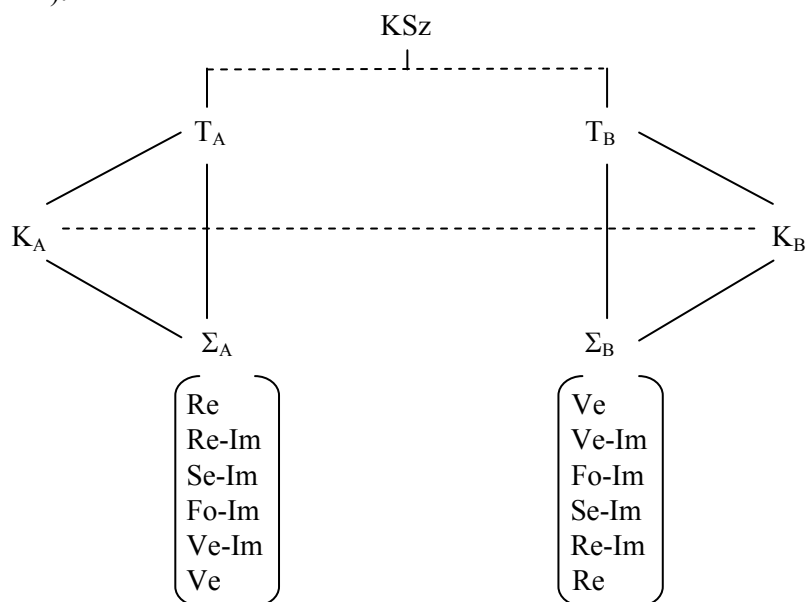
Az elhajlás tipológiai szándékú jellemzésének tehát ideális alapja a szövegösszefüggést teremtő eszközök szemiotikai textológiai kategóriarendszere, amelyből kiindulva első közelítésben beszélhetünk nem (vagy nem teljesen) konnex, nem (vagy nem teljesen) kohezív, nem (vagy nem teljesen) koherens, valamint nem (vagy nem teljesen) konstringens nyelvi alakulatokról. Ha az összefüggőségi síkok között működő feltételrendszert is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a kategóriák nem különülhetnek el teljesen egymástól: egyik vagy másik sík sérülése gyakran maga után vonja más sík vagy síkok sérülését is.

A szövegösszefüggésbeli hiányosság háttérében számos tényező állhat, amelyek pontos meghatározásához és jellemzéséhez szükséges a szemiotikai texto-

lógiai keretben értelmezett kommunikációmodell ismerete. Az alábbiakban először áttekintjük azokat a körülményeket, amelyek a kommunikációs helyzet tényezőiként hatnak a szöveg minőségére.

3.3. A kommunikációs folyamat tényezői szemiotikai textológiai megközelítésben

PETŐFI szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket (az ok és a cél kivételével, amelyek voltaképpen a közlő körülményeinek tekinthetők) és a közöttük lévő kapcsolatokat az alábbi ábra kifejezően szemlélteti (vö. PETŐFI 1988: 222).

Az ábra rövidítései és szimbólumai az alábbiak szerint értelmezendők:

KSz: a kommunikációs szituáció; a két oldalt összekötő vonal szaggatottsága azt fejezi ki, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással kapcsolatban állnia;

K_A és K_B: a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

T_A: az a téma, amelyről K_A intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;

Σ_A: a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel;

Σ_B: a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel K_B (befogadó) által történő rekonstrukciója, azaz az Σ_A vehikulumához K_B által rendelt interpretáció;

T_B: az a téma, amelyről K_B (befogadó) meggyőződése szerint az Σ_B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján K_A kommunikál.

Az Σ_A és az Σ_B alatt lévő komplexjel-összetevők eltérő sorrendje a szövegalkotás és -befogadás mint kognitív műveletsor ellentétes irányát szemlélteti:

– a szövegalkotás folyamata egy kifejezésre juttatni kívánt tényállásból indul ki, eredménye pedig a szöveg fizikai megjelenési formája;

– a befogadás (az értelmezés) kiindulópontja a szöveg fizikai megnyilvánulása; a folyamat eredménye a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás ismerete.

PETŐFI ezeknek a tényezőknek az összefüggéseire vonatkozóan megjegyzi, hogy az Σ_A és az Σ_B legtöbb esetben különbözik egymástól, ezen kívül előfordulhat a T_A és a T_B különbözősége is (vö. 1988: 222–223).

Egy jól formált, azaz szövegszerű szöveg esetében a kommunikációs helyzet tényezői egyrészt önmagukban megfelelőek, másrészt pedig egymással kielégítő összhangban működnek. Ha valamelyik tényező a szövegalkotás vagy -befogadás szempontjából nem kielégítő, vagy a közöttük lévő kapcsolat sérül, a produktum nem felelhet meg a szövegséggel szembeni elvárásoknak (produktumon itt mindkét irányú folyamat eredményét értve: a létrehozott szöveget vagy a rekonstruált tényállást).

A kommunikációs helyzet tényezőinek elégtelenségét jól illusztrálja például az alkotó vagy a befogadó mentális képességének a hiányossága skizofrénia, bizonyos típusú afáziák vagy egyéb mentális zavar esetén. Ez az alapállás nyilvánvaló irányban befolyásolja másik két kommunikációtényező — a közlő által közölni kívánt, valamint a befogadó által feltételezett téma — minőségét, ezek összefüggését is. Azonban nem feltétlenül kell mentális zavarra gondolnunk ahhoz, hogy a közlő vagy a befogadó körülményeit tegyük felelőssé a sikertelen szövegprodukciónak vagy -reprodukciónak. A modern költészet képviselői olykor szándékosan törekednek a szövegjelleg megsértésére; ugyanakkor a kisgyermek — ugyan nem szándékosan, hanem a szükséges képességek híján — szintén megsértheti a szövegszerűség kritériumait. A szöveg alkotásának és befogadásának folyamata sok olyan összefüggést rejt, amelyek mentén egyéni nyelvhasználói tapasztalataink alapján a szövegszerűtlenség számos további lehetséges háttérkontextusát sorolhatnánk még.

4. A szövegösszefüggés és a kommunikációtényezők vizsgálatának szerepe a szövegszerűtlenség jellemzésében

Egy szöveg szövegszerűségének vizsgálatában a szövegsajátságok — ezek között legalapvetőbben a szövegösszefüggés jellemzői — és a kommunikációs helyzet tényezői mint két egymással szerves kölcsönhatásban lévő rendszer esik latba. A kommunikációs helyzet összetevői az emberi kogníciónak, a nyelvhasználatának alappillérei, amelyek bármelyikének hiányossága a szöveg síkján is megmutatkozik. Ez az összefüggés az elemző szövegmegközelítés keretében fordított irányú: a szöveg reprezentációja során bármilyen elhajlás visszavezet-

hető a kommunikációs helyzet tényezőinek vagy a közöttük lévő szerves kapcsolatoknak az elégtelenségére.

Az 1. példaszöveg kisgyermek alkotása, amellyel kapcsolatban előljáróban azt érdemes szem előtt tartani, hogy a nyelvelsajátításnak ebben a korai szakaszában leginkább a grammatikai kompetencia elégtelensége eredményezi a szövegjelleg kisebb-nagyobb mértékű hiányosságát:³

A kismalac

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kismalac. Ez a kismalac nagyon szeretett vásárolni. Történt egyszer, hogy elmentek vásárolni, hogy vásároljon három téli fagyit. Azért téli fagyit, mert olvadás fagyit csak akkor eszünk, ha reggel rövidnadrágba öltözünk.

Vásárolt három téli fagyit, hazavitte, és megették.

Itt a vége, fuss el véle!

Ezt a nyelvi alakulatot alapvetően a mese műfaji sajátosságai és kellékei szervezik szöveggé. A szövegösszefüggés síkjaira vonatkozóan a következő észrevételeink lehetnek.

– A szöveg az alany-állítmányi egyeztetés elégtelensége folytán nem teljesen konnex: az egyes szám harmadik, a többes szám harmadik és a többes szám első személyű igei utalások megbontják a grammatikai folytonosságot, elsősorban azért, hogy többes számú kifejtett alany nincs a szövegben.

– A konnexitásbeli hiányossággal párhuzamosan a szöveg kohéziója sem töretlen. Érdekes módon (ugyanakkor nem váratlanul) a jelentésbeli folyamatosság leginkább azokon a pontokon inog, ahol a grammatikai egyeztetés is: a kismalac és a hozzá kapcsolódó jelentésmező (az általa a tudati tartálékunkból előhívott valódi és mesevilág) közvetlenül nem érintkezik sem a vásárlás, sem pedig a téli fagyit jelentésmezőjével. Az igei utalás számának-személyének megváltozása a jelentéssíkok közötti váltással is összefügg: az *elmentek vásárolni*, a *csak akkor eszünk*, a *rövidnadrágba öltözünk* többes számú kifejezések az intenzió síkjáról átvezetnek az extenzionális jelentés síkjára; a többes számú igealakok alanya nyilvánvalóan nem a kismalac mesevilágából kerül ki, sokkal inkább a mesélő valóságos kontextusából.

– A grammatikai és a szemantikai összefüggőség hiányosságainak ellenére a szöveget — a koherencia szemiotikai textológiai értelmezését alapul véve — koherensnek tartjuk: a szöveg fizikai megnyilvánulásához rendelhető értelem, valamint az egyéni tapasztalati, tudás- és hiedelemrendszerünk alapján létre tudunk hozni olyan tényállást, amelyet a valóság részeként elképzelhetőnek vélünk. A szöveg intenzionális jelentéséhez jelen esetben olyan tapasztalati modell járul, amely a gyermek, a vásárlás és a téli fagyit meglehetősen egyértelmű viszonyát sematizálja, és amelyet felhasználva az elemzett szöveghez tartozó in-

³ Ez a példaszöveg saját gyűjtésből származik. Egy korábbi tanulmányomban (DOBI 2011) részben hasonló vonatkozásban változatlan formában szerepel.

tenzionális jelentés rávetíthető egy valóságbeli szituációra, amelynek szereplője maga a szövegalkotó.

– A szöveg konstringenciájának megítélése független mindenféle nyelvi és kommunikációs körülménytől: a valóságbeli tényállás (a relátum) összefüggősége feltétele annak, hogy az alkotó folyamat eredményeképpen koherens szöveg jöhessen létre. Az elemzett szöveg esetében ez a télifagyi-vásárlás tényállása, amelynek forgatókönyve — a szöveg által feltételezhetően kifejezett relátum mentális képéhez rendelhető értelem alapján — logikus szerveződésű és összefüggő.

A mese szövegéről tehát összegzésképpen elmondható, hogy — bár grammatikailag és ezzel szoros összefüggésben szemantikailag nem maradéktalanul összefüggő —, megfelel a koherencia kritériumának: rendelhető hozzá egy olyan relátummal kapcsolatba hozható értelem, amely az alkotó és/vagy a befogadó által relátumként elfogadható tényállás mentális képével egybehangzónak tartható. (Ez egyszerűbben mondva azt jelenti, hogy a valóság részeként el tudjuk képzelni azt a tényállást, amit a szöveg feltételezhetően kifejez.)

Ez a példaszöveg tehát a szövegszerűtlenségnek olyan típusát illusztrálja, amelyben a fizikai megjelenési forma és a hozzá rendelhető értelem összefüggősége sérül, melynek hátterében a kommunikáció egyik tényezőjének, a szöveg alkotójának nyelvhasználati kompetenciabeli hiányossága áll.

A következő két szöveg az előzőhöz képest másfajta devianciát mutat: a fizikai megnyilvánulás síkján mindkét szövegalkotó megsérti a szövegszerűség szabályait, de különböző módon és főként különböző indítatással.

A 2. példaszöveg kortárs költőnk, Borbély Szilárd egyik írásának részlete. (A szöveg töredékességének témánk szempontjából nincs jelentősége. A teljesség vizsgálatára a szövegszerűtlenség jellemzésében egyelőre nem kerül sor.)

Borbély Szilárd:

A tízezer

A Zsanett A

*Ahogy kanyarodok ki a Múzeum körútra ott a
van egy benzinkút a ahol kábé ott észrevettem
hogy egy rendőrautó jött a mögöttem aki levillogott
én félreálltam és megálltam elsőre a Zsolt jött hozzám a
oda elkérte a irataimat amit igazolásnál szoktak a
kérni én átadtam neki a belekötött abba hogy nem voltam
a biztonsági övvel nem volt bekötve a én mondtam neki
hogy nemrég indultam el a és teljesen megfeledeztem a
arról hogy bekössem majd a forgalmimra hivatkozott
hogy a problémák vannak vele rákérdeztem hogy a
micsoda nem kaptam a választ arra majd mondta hogy a
ezt el lehetne intézni bizonyos dologgal a én mondtam
hogy nem értem a célzást aztán oda a kollégáját hívta
a Pétert aki szintén megnézte a forgalmi engedélyt (...)*

A szöveg alkotója tudatosan hagyja figyelmen kívül a mondat- és a szövegalkotás grammatikai szabályait: ez a fizikai megformálás (a figura) és a szemiotikai megformálás (a notáció) síkján is nyomot hagy. A figura síkján hiányoljuk a mondattagolást és a mondatok elhatárolását jelölő központosítást és mondatkezdő nagybetűket. A notáció síkján főleg a mondat szerkesztés szintaktikai szabályai sérülnek, a szövegalkotó a funkció szolgálatában feláldozza a grammatikai elveket.

– A szöveg konnexitása a figura és a notáció síkjának eltérései miatt sérül. Legközelebb úgy fogalmazhatunk, hogy a szöveget bizonyos redundáns elemek elhagyásával tehetjük megközelítőleg konnexszé, de a mondattagolás eszközeinek hiánya a grammatikai jólformáltságnak így is gátat szab.

– Ahogyan a gyermekszöveg esetében is, a konnexitás jellemzői a szöveg szemantikai szerveződésével is összefüggnek. Azok a nyelvi elemek, amelyek a szöveg grammatikai összefüggősége ellen hatnak, a szemantikai folytonosságot is meg-megszakítják; a kohézióbeli hiányosság zavarja az értelmezés folyamatát.

– A konnexitásnak és a kohézióknak ebben a példában tapasztalt hiányosságai ellenére szemiotikai textológiai értelemben a szöveget koherensnek véljük: a szöveg fizikai megnyilvánulásának kissé nehézkes feldolgozása és a feltételezetten kifejezett témával kapcsolatos tudati tartalékaink mozgósítása eredményeképpen el tudunk képzelni olyan tényállást, amelyet a valóság részeként feltételezünk.

– Azt a valóságvonatkozást, amelyet a szöveg mint komplex jel relátumaként feltételezünk — a szöveg konnexitásbeli és kohézióbeli rendellenessége ellenére — a rendőri igazoltatásra vonatkozó tapasztalataink alapján folytonosnak és megfelelően felépítettnek, azaz konstringensnek érezzük.

Az a kommunikációs helyzet, amelyben az elemzett szöveg alkotása és befogadása, az alkotó és a befogadó kapcsolata megvalósul, a költői szándék kontextusában elég sajátos. A szöveg alkotója által közölni kívánt téma jóval kisebb eséllyel esik egybe a befogadó által feltételezett témával, mint mondjuk egy tipikusabb szövegpercepció során, amikor az alkotó a téma egyértelmű kifejezésére törekszik. Ha tehát az elemzett példaszöveget a fentebb vázolt tipológiai szándékú jellemzésnek vetnénk alá, a szövegösszefüggésre vonatkozó sajátosságainak hátterében a kommunikációs helyzet tényezői közül a szöveg alkotójának körülményeit, az alkotó és a befogadó sajátos viszonyát, a közölni kívánt és az értelmezett téma ebből adódó eltéréseit érdemes vizsgálat alá vonni.

A 3. példaszöveg szövegszerűtlensége látszólag hasonló az előbbi példaszövegéhez, annyi különbséggel, hogy a szövegszerveződésbeli hiányosságok József Attila Gyömrői Edithhez írt kitérőjének részletében (a Szabad ötletek jegyzéke két ülésben című írásában) feltételezhetően nem kizárólag szándékoság eredményei. Az irodalomtudományi írások tanúsága szerint az idő tájt, amikor ez a műve született, elmeállapota már igen labilissá vált.

(...) *gondolj arra, hogy mindenkinek megvan a maga „élet-titka” s mindjárt fölszabadulsz képzelt titkaid nyomása alól
a Gyömrői már régen megöregszik, mikor te még fiatal leszel s majd ha kinozza a szerelemtelenség halálfélelme, te is lehetsz objektív vele szemben, olyan ártatlanul kegyetlen, mint ő
mondj ott azt, ami eszedbe jut és tedd kinn azt, ami eszedbe jut
boldogítsd azzal, hogy rezignáldsz
általában gondolkodj úgy, hogy nézd magadat második személynek — amivé ő tesz magaddal szemben — s akkor akár meg is ölheted, nyugodtan mondhatod: nem én voltam
látod, elfáradsz, ez jó jel, tudsz majd aludni
te halhatatlan vagy, a Gyömrői azzá tett — ha felkötnek sem téged kötnek föl tejföl
kelj föl
kelj föl és járj
tele a füzet
adj oda neki tíz pengőt s e füzetet égesd el
ha ezt is odaadod, meg a pénzt is, kiröhög, hogy milyen buta vagy
látod, azt mondta, ő nevetett, de nem kinevetett*

Bizonyos hasonlóság valóban van Borbély Szilárd és József Attila írása között, de ez csak a szöveg fizikai és szemiotikai síkjára igaz, és csak első közelítésben: a mondatkezdő nagybetűk hiánya a befogadó számára megnehezíti a szövegértelelem tagolását. József Attila szövegében azonban a mondatok belső szerveződése követi a mondatgrammatika szabályait, ami jórészt a központosításban is megmutatkozik.

Az eddig elemzett szövegek összefüggőségének a jellemzését a grammatikai sík vizsgálatával kezdtük, ezt követte a szemantikai megformáltság leírása stb. A József Attila-szöveg elemzésekor a kohézió jellemzőiből érdemes kiindulnunk, mivel itt a grammatikai és a szemantikai meghatározottság viszonya fordított: a szöveg grammatikai síkjának szerveződését az értelmi töredezettség, a szemantikai sík olykor logikátlan váltásai irányítják. (Az eddig elemzett szövegek percepciója során a szemantikai összefüggőség tökéletlensége a grammatikai szabályok ösztönös vagy tudatos megsértéséből ered.)

A szöveg alkotójának szokatlan elmeállapota azt is megkívánja, hogy a konstringencia és a koherencia jelenségéhez is körültekintően közelítsünk.

– Az elemzett szöveg szemantikai összefüggősége tehát kissé töredezett József Attila csapongó érzéseinek és gondolatainak köszönhetően. Ugyan egységbe fogja az egyes szám második személyű felszólítások kontextuális hatása, azonban a fizikai megjelenési formához rendelhető jelentés síkján — amely független a befogadó tudati tartalékától, a témára vonatkozó előismereteitől — egymással nehezen rokonítható jelentésmezők követik egymást: ha tehát megkíséreljük az intenzió síkján maradván pusztán a lexikális jelentésekből és a viszonyjelentések-

ből összefűzni a szöveg értelmét, ez meglehetősen váratlan tematikus fordulokat hordoz.

– A grammatikai összefüggőség síkján elsősorban a figura eszközei tükrözik a kohézió hiányosságait azáltal, hogy a szövegtagolás jelölőit, a mondatkezdő nagybetűket és a mondatátároló írásjeleket elhagyja a költő. A konnexitás szemiotikai vetületét tekintve a szöveg alapvetően igazodik a mondat- és szövegszerveződés szabályaihoz: ezt igazán akkor tudjuk belátni, ha képzeletben pótoljuk a figura síkján tapasztalt hiányosságokat.

– József Attila szövegének jellemzésében a befogadó háttérismeretei különösen jelentős szerepet kapnak. Ennek az az oka, hogy a szöveg fizikai megnyilvánulásához rendelhető értelem (az intenzionális jelentés) és a szöveg valóságvonatkozásaként feltételezhető tényállás (az extenzionális jelentés) között — az aktuális befogadó tudati tartalékának és előismereteinek függvényében — igen nagy eltérés lehet. Mivel azonban a percepció eredményeként fel tudunk vázolni egy olyan tényállást, amelyet a valóság részeként is feltételezhetünk, a példaszöveget koherensnek minősítjük.

– A konstringencia — azaz a nyelvi megformáltságtól és a kommunikációs helyzet tényezőinek (beleértve a szöveg alkotóját is) aktuális állapotától független tényállásnak az összefüggősége — feltétele bármilyen fokú elhajlást mutató koherens szövegprodukciónak. József Attila (maga nemében) koherens szövegre nézve is ez érvényesül.

A kommunikációs helyzet tényezőinek értékelése a József Attila-szöveg esetében nagyjából megegyezik azzal, amit a Borbély Szilárd-írás kapcsán mondtunk, azzal a lényeges különbséggel, hogy József Attila szövegprodukciónak a tudatos költői szándék mellett a nem tudatos egyéni és aktuális mentális adottság is befolyásolja. Ezek együtt eredményezik azt, hogy a befogadó által feltételezett szövegértelem nagy valószínűséggel különbözik a költő által kifejezni kívánt szövegértelemtől.

Ha elképzelünk egy skálát, amely a szövegszerűtlenség fokozatait jelzi, akkor a 4. példaszöveg a szövegszerűtlenségnek igencsak magas fokát illusztrálja. Ahhoz, hogy következő szövegünk jellegzetességeit értően vizsgálhassuk meg, szükséges röviden foglalkozni az afázia jelenségével.

A különböző típusú afáziás betegek nyelvhasználatának, szövegalkotásának eddigi kutatása a szövegszerűtlenség tipológiai indíttatású megközelítéséhez is értékes adatokkal szolgál. Az afázia jelensége igen összetett: általánosságban meghatározni az afázia lényegét nem túl bonyolult; a tünetek differenciált leírása, a rendellenes működések nyelvi vetületének a megítélése azonban komplex interdiszciplináris keretet kíván. BÁNRÉTI ZOLTÁN így összegzi tömören az afázia lényegi vonásait: „Az agyterületek sérülése következtében előálló nyelvi korlátozottságokat összefoglalóan afáziának nevezzük.” (2007: 55).

Nem vitatható, hogy a sikeres nyelvi produkció bonyolult agyi folyamatok tökéletes összehangoltságát kívánja meg. Az afáziás beteg és a kisgyermek szövegprodukcója között gyakran figyelhetők meg hasonlóságok, amelyek háttere természetesen különböző; úgy is fogalmazhatunk, hogy ellentétes előjelű. Az afáziás beteg agyi sérülés következtében már nem képes a szövegalkotás minden szempontját kielégítő szövegprodukcóra; a kisgyermek pedig a nyelvhasználat-elsajátítás kezdeti fázisaiban még nem képes erre.

BÁNRETI — idézett tanulmányában — az afázia két alaptípusáról számol be Paul Broca és Carl Wernicke kutatásai alapján: ezt a két típust felfedezőik nyomán Broca-afáziának és Wernicke-afáziának nevezik, amelyek nyelvi tüneteikben különböznek egymástól. A Broca-afáziások beszéde lassú, akadozó, nyelvtani hiányosságok jellemzik: általában szavakat, toldalékokat hagynak ki. A Wernicke-afáziások folyékonyan beszélnek, de értelmetlenül, mert gyakran helytelen hangokat illesztenek beszédükbe. Az alábbi szöveg BÀNRETI példái közül való, egy Broca-afáziás személytől származik: íme a „*Hogy került a kórházba?*” kérdésre adott válasza:

„Igen ... hétfőn ... őő ... apa és Piri (a beteg neve) ... és apa ... kórházba.

Két orvos, és ... harminc perc ... és ... igen ... és ... kórház. És őőő szerdán ekkor... kilenc órákor ... és ... harminc perc ... csütörtök ... tíz óra, orvosok. Két orvos és fogak. Igen ... így”

A szövegösszefüggés grammatikai és szemantikai síkjának jellemzése első benyomásaink alapján elég egyértelműnek tűnik:

– Gyakorlatilag nincs olyan nyelvi elem a szövegben, amelyet szófaji és lexikogrammatikai tulajdonságai alkalmassá tennének a grammatikai utaló szerepre, igék híján a mondaton belüli és a mondathatáron átívelő egyeztetés sem lehetséges.

– A szemantikai összefüggőség legdominánsabb mozzanata az, hogy a szöveg a kórházba kerülés forgatókönyvének — szereplőket, helyet és időt jelölő — nominális összetevőiből áll. A cselekmény folyamatát a fogalmi jelentésű elemek síkján a napok és az órával, perccel kifejezett időpontok előrehaladása jelzi; a viszonyjelentésű és kötőszó funkciója szintén a cselekmény fejlődésének a kifejezése. Ezek az elemek tehát kohéziós eszközök, amelyek a szöveg szemantikai összefüggését biztosítják.

– A szöveg a hozzá rendelhető feltételezett tényállásról vajmi kevés információt nyújt, eredeti kommunikatív funkciójának, a tájékoztatásnak nem tesz eleget. Csak sejtéseink lehetnek a kórházba kerülés tényállásáról, tehát a szöveg nem koherens.

– A példa nagyfokú szövegszerűtlensége ellenére az intenzionális jelentés síkjára jellemző összefüggőség azt engedi feltételezni, hogy az ábrázolni kívánt valóságvonatkozás konstringens.

Az afáziás személy szövege még inkább rávilágít a kommunikációs tényezők vizsgálatának jelentőségére a deviáló szövegek leírásában.

4. Összegzés

A kisebb-nagyobb mértékben deviáló szövegek vizsgálatában igyekeztem szisztematikusan követni azt a szempontrendszert, amely a szöveg-összefüggőség síkjainak és a szövegjellemzők háttérében álló kommunikációs helyzet tényezőinek a jellemzését szabályozza. Mind a négy példaszöveg elemzése azt igazolja, hogy az elhajlás a szöveg nyelvi síkjának jellemzőiben és a nyelven kívüli körülményekben egyaránt megmutatkozik.

A szövegmegformáltság nyelvi vetületének leírásában informatív adalékokkal szolgál a szöveg-összefüggőség síkjainak vizsgálata (a koherencia és a konstringencia valóságvonatkozását is figyelembe véve); az elemzett szövegek kommunikációs háttérének elemzésével indokolhatók a nyelvi síkon tapasztalható rendellenességek.

Az, hogy a szövegösszefüggés síkjainak, a kommunikációs háttér tényezőinek és más — ebben a tanulmányban nem tárgyalt — szövegjellemzőknek a vizsgálata alapján a szövegszerűtlen nyelvi alakulatoknak kimerítő tipológiai rendszerét alkothassuk meg, gondosan előkészített és körültekintő elméleti és elemző tudományos kutatómunkát igényel.

A tipológia szempontrendszerének kidolgozásához pontos választ kell tudni adnunk az alábbi kérdésekre:

– Meghatározhatóak-e a szövegszerűtlenség létrejöttének lehetséges okai? Ha igen, melyek ezek, és mi alapján csoportosíthatók?

Kommentár: Lehetséges okokként például a szöveg alkotójának, befogadójának bizonyos jellegzetességei, illetve a szövegalkotás vagy -befogadás szokatlan körülményei jöhetnek szóba.

– Milyen párhuzam van a szövegszerűtlenség lehetséges okai és a kommunikációs folyamat tényezői között?

Kommentár: A kommunikációs folyamat bármelyik tényezőjének elégtelensége nyomot hagy a szövegen, azaz a szövegszerűtlenség oka lehet a kommunikációs helyzet valamely tényezőjének elégtelensége.

– Milyen párhuzam vélhető a szövegszerűtlenség okai és a komplex jel összetevői között? Ebben a kérdésben PETŐFI komplexjel-felfogására támaszkodhatunk.

Kommentár: Ez a kérdés alapvetően a szövegszerűtlenség reprezentációjára vonatkozik. A szövegszerűségbeli eltérések a szöveg mint komplex jel valamely összetevőjének az eltérését jelentik, amiből logikusan következik, hogy ezeknek az eltéréseknek a reprezentációjához ideális rendszert kínál a szöveg mint komplex jel összetevőrendszere.

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések vizsgálatával közelebb juthatunk a szövegszerűtlenség rendszerszerű reprezentációjának kidolgozásához, a problematika vázolásával ennek alapjait kívántam körvonalazni. Ez a rendszer ebben a formá-

jában igencsak vázlatos, de talán rávilágít arra, hogy a szemiotikai textológia komplexjel-felfogása, PETŐFI S. JÁNOS szöveg-összefüggőségről alkotott elvei és szabályai, kommunikációmodellje ideális apparátust kínál a szövegszerűtlenség tipológiai szándékú reprezentációja számára.

DOBI EDIT

Irodalom

- BÁNRÉTI ZOLTÁN (2007): Az univerzális nyelvtan elveinek korlátozódása agramatikusan afáziában. In: ALBERTI GÁBOR–FÓRIS ÁGOTA szerk.: *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 55–83.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN–DRESSLER, WOLFGANG U. (1981): *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer.
- BÓKAY ANTAL (1979): A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk.: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. Budapest. 47–55.
- DEME LÁSZLÓ (1979): A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk.: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. Budapest. 57–65.
- DOBI EDIT (2011): A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. Terminológiai kérdések a magyar nyelv szövegtanában. In: DOBI EDIT szerk.: *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára)*. Officina Textologica 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 11–36.
- DOBI EDIT szerk. (2011): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára)*. Officina Textologica 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KALLMEYER, WERNER–KLEIN, WOLFGANG–MEYER-HERMANN, REINHARD–NETZER, KLAUS–SIEBERT, HANS-JÜRGEN (1974) *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. 1–2. Frankfurt, Athenäum.
- KOCSÁNY PIROSKA (1992): Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ szerk.: *Szemiotikai szövegtan 5. (Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok)*. Szeged, JGyTF Kiadó. 145–152.
- PETŐFI S. JÁNOS (1988): A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112: 219–229.
- PETŐFI S. JÁNOS (1996): *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. Linguistica, Series C, Relationes, 8. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- SZABÓ ZOLTÁN (1992): A szövegszemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ szerk.: *Szemiotikai szövegtan 5. (Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok)*. Szeged, JGyTF Kiadó. 199–210.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999): *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.